

מעורבותה של איראן ביבשת אפריקה: ההקשר האזורי, הגלובלי וההשלכות על ישראל

דני (דניס) סטרינוביץ'

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

בשנים האחרונות, וביתר שאת מאז קריסת הסכם הגרעין עם איראן והקרע המתרחב בינה לבין מדינות המערב ובראשן ה-E3 וארצות הברית, המשטר האיראני מבקש להרחיב את פעילותו ברחבי יבשת אפריקה באופן המתכתב עם המהלכים של רוסיה, סין וטורקיה ומדינות המפרץ ביבשת זו. פעולותיה של איראן, בעיקר בכל הנוגע להתבססותה הביטחונית באפריקה, מגבירות את האיום הנשקף לישראל מיבשת זו ומחייבות אותה לבנות אסטרטגיה משולבת שתפחית את יכולתה של איראן להשתמש ביבשת אפריקה לצרכיה השונים.

בחודש אוקטובר 2025 קיים המכון למחקרי הביטחון הלאומי רב שיח שנועד לנתח את פעילותן של איראן ושל שחקניות אזוריות וגלובליות נוספות ביבשת אפריקה, במטרה לדון בהשלכות של פעילות זו על הביטחון הלאומי של מדינת ישראל ולבחון המלצות שונות למערכת המדינית והביטחונית בישראל. ההמלצות יסייעו בשיפור התמודדותה של ישראל עם האתגרים המתפתחים ביבשת אפריקה בעקבות הפעילות של איראן ושאר המעצמות ביבשת זו.

מילות מפתח: איראן, אפריקה, ישראל, טורקיה, סין, רוסיה, מפרציות, ישראל.

מבוא

עוד מימי ראשית המהפכה האסלאמית הייתה אפריקה יעד אטרקטיבי לשלטון האיראני, שראה זהות אידיאולוגית בין איראן לבין מדינות רבות באפריקה, בעיקר לאור ההתנגדות העיקשת ל"קולוניאליזם מערבי". עובדה זו, לצד הרצון של טהראן להגן על המיעוט השיעי הגדול ברחבי היבשת, בדגש על מערב אפריקה, וכן הרצון לנצל את משאבי היבשת לצרכיה, הובילו בעבר את ההנהגה האיראנית להגביר את פעילותה ביבשת אפריקה, בעיקר בתקופת הנשיא מחמוד אחמדינז'אד. הנשיא האיראני הקודם, אברההים ראסי, שראה בהידוק הקשרים עם אפריקה יעד מדיני ראשון במעלה של נשיאותו, פעל אף הוא להידוק הקשרים של טהראן עם מדינות רבות ביבשת.

ואולם איראן אינה המדינה היחידה ששמה לעצמה למטרה להרחיב את השפעתה ביבשת אפריקה. מדינות המפרץ ובראשן איחוד האמירויות, קטר וערב הסעודית, וכן סין, רוסיה וטורקיה מבקשות אף הן להעמיק את אחיזתן הכלכלית, המדינית והביטחונית ביבשת, ולנצל את הוואקום שנוצר בה בעקבות דחיקת מדינות אירופה

ממנה ובראשן צרפת, ובשל חוסר העניין שמפגין הממשל האמריקאי ביבשת זו.

על מנת לבחון את מאמציהן של איראן, רוסיה, סין, טורקיה ומדינות המפרץ ביבשת, ובעיקר לנתח כיצד הם משפיעים על האינטרסים הרחבים של ישראל ביבשת לצורך המלצה על המדיניות שעליה לנקוט כדי להתמודד עם ההשפעות השליליות של מאמצים אלו, התקיים במכון למחקרי הביטחון הלאומי מפגש בשלושה מושבים: א. הראשון – בהשתתפות חוקרי המכון: השגריר לשעבר ארקדי מיל-מן, ד"ר יואל גוז'נסקי, ד"ר אורי סלע וד"ר גליה לינדנשטראוס – התמקד במאמצי ההשפעה של רוסיה, מדינות המפרץ, סין וטורקיה באפריקה. ב. השני – בהשתתפות חוקר המכון דני (דניס) סטרינוביץ', גב' רוויטל נווה ומר מתן דניאל מאוניברסיטת תל-אביב – ניתח את פעילותה של איראן ביבשת אפריקה

ג. השלישי – בהשתתפות ד"ר אשר (אסי) לובצקי מהמכון ליחסי אפריקה-ישראל – התייחס למדיניות שעל ישראל לאמץ כדי להגביר את השפעתה ביבשת אפריקה.

הלאומית בלוב ב-2019 – אף שהוא מנוגד לאמנת הים, ומצרים ויוון יצאו נגדו בפורומים הרלוונטיים – יוצר לישראל בעיות בקידום פרויקטים במזרח הים התיכון, כגון צינור הגז איסטמד (EastMed) וכבל החשמל התת-ימי המתוכנן מיוון לקפריסין, ומשם לישראל.

ההיבט הסיני

סין מעורבת ברובן הגדול של מדינות אפריקה בתחומים רבים ומגוונים – מהשקעות ושותפויות בתחומי חקלאות ועד שיתופי פעולה בתוכניות חלל, שיגור לוויינים ומערכות ניווט (BeiDou), ובכלל זה גם נושאי פינטק (Fintech), יצוא נשק (וגם תרגילים צבאיים משותפים ומשימות שמירת שלום), מעורבות במכרות והשגת מינרלים ומשאבים, וכן תשתיות (כולל רכבות, נמלים ובינוי). סין גם חשובה לאפריקה בתחומי ההלוואות והסיוע, גם אם היא אינה המובילה בתחום. סין היא שותפת הסחר החשובה ביותר של רוב מדינות אפריקה.

שיתוף הפעולה בין סין עם רבות ממדינות אפריקה נובע ממניע אידיאולוגי שבבסיסו ההתנגדות למערב (באנדונג, המדינות הבלתי מזדהות ולאחר מכן הדרום הגלובלי) וגם מתוך שאיפה לשינוי הסדר העולמי הקיים, וזאת לצד אינטרסים קונקרטיים ומוחשיים יותר. שיתופי הפעולה של סין מבוססים יותר עם מדינות בעלות עוצמה רבה יותר באפריקה, ובעיקר במזרח אפריקה או בצפונה (דוגמת מצרים, אלג'יריה, אתיופיה וכמובן דרום אפריקה), אך במדינות פחות חזקות, למשל במרכז אפריקה, הם נעשים על בסיס מזדמן. התוצאה היא שבחלקים החלשים יותר של אפריקה מתייחסים לסין לעיתים כאל גורם נאו-אימפריאליסטי או קולוניאליסטי (ובפרט כאשר יש מגמה של יבוא חומרי גלם מאפריקה לסין, ויצוא של סחורה מוגמרת לאפריקה).

נוסף על כך, בכל מדינה חשובה שבה איראן פועלת, גם סין פועלת בצורה משמעותית. הגם שאין מדובר בהפתעה, חשוב לציין כי לעיתים אין הלימה או חפיפה בין הרצונות האיראניים לאלה של הסינים. למשל, בסומליה איראן מסייעת לגורמי ג'האד עולמי ובראשם ארגון אל-שבאב, שמבקשים לערער את השליטה של ממשלת סומליה במדינה, ואילו סין מתנגדת לפעולותיו של אל-שבאב לאור רצונה בחיזוק השלטון המרכזי הסומלי. המשמעות היא שלישארל יש דווקא מרחב פעולה לנסות להשפיע במקומות כאלה לפני שהיא מחליטה לפעול בסומלילנד, למשל.

כמו כן הוזכר בדיון הדרום הגלובלי. זה אומנם מושג מארגן בעל חשיבות, אבל גם פיקציה. מספר היריבויות הפנימיות בתוך אפריקה כמובן רחוק מלהתאים למושג גיאופוליטי מובחן כזה, וכך גם בין מתחרות זרות בתוך

זאת ועוד, את הרב שיח פתח ד"ר רשיד עבדי, מנהל המחקר של מכון המחקר סאהאן בקניה, שהציג את הניתוח שלו למהלכי המעצמות ואיראן באזור קרן אפריקה.

מהלכי המעצמות באפריקה

ההיבט הטורקי

אף שהיו ניצנים לעניין הגובר של טורקיה באפריקה כבר בשנות ה-80 וה-90 של המאה הקודמת, נקודת המפנה הייתה שנת 2005, אז הוכרזה "שנת אפריקה" בטורקיה. מאז יש פריחה ביחסיה של טורקיה עם מדינות היבשת בשלל תחומים: דיפלומטיה (לטורקיה 44 שגרירויות ביבשת אפריקה), כלכלה (השקעה בתשתיות במדינות השונות וגידול משמעותי בהיקף הסחר), ביטחון (טורקיה היא היצואנית הביטחונית הרביעית בגודלה למדינות אפריקה שמדרום לסהרה) והיבטים של עוצמה רכה ובניית האליטות באפריקה (רשת בתי ספר, מלגות לסטודנטים ממדינות אפריקה, פופולריות של אופרות סבון טורקיות).

סומליה היא במידה רבה "חלון הראווה" של המדיניות הטורקית כלפי אפריקה. ארדואן נסע לסומליה ב-2011 והיה המנהיג הזר הראשון שהגיע לסומליה מזה 20 שנה, ולאחר מכן טורקיה פעלה לסייע למדינה מתוך שטח סומליה, בעוד מדינות רבות אחרות פעלו מאתיופיה. ב-2017 חנכה טורקיה את הבסיס הצבאי הגדול ביותר מחוץ לשטחה בסומליה, ומעריכים שהיא אימנה יותר משליש מכוחות הביטחון הסומליים. לאחרונה טוענים הטורקים שגילו מאגרי נפט וגז ניכרים לחופי סומליה.

מבחינת האתגר שהמעורבות הטורקית באפריקה עשויה להציב לישראל, אפשר לתת מספר דוגמאות: נוכחותה של טורקיה בסומליה מאפשרת לה אחיזה בים האדום. היא בונה שם גם מתקן לניסוי טילים מתוצרתה, ואם יהיו התפתחויות עתידיות לגבי הכרה של ישראל בסומלילנד, הדבר יכול להוות מוקד מתיחות בין שתי המדינות לאור התמיכה הטורקית במדיניות "סומליה אחת" של מוגדישו. שיתוף הפעולה של טורקיה עם דרום אפריקה חשוב בהקשר של הדרום הגלובלי והביקורת על ישראל, וטורקיה הצטרפה לתביעה של דרום אפריקה בבית הדין הבינלאומי לצדק בהאג בהאשמה שישארל מבצעת רצח עם ברצועת עזה. בניז'ר טורקיה מנצלת את היחלשות הנוכחות הצרפתית להגברת השפעתה שם ומתעניינת במחצבי האורניום במדינה (לכאורה לצורכי תוכנית הגרעין האזרחי בטורקיה, אך עולות תהיות אם לא גם לצרכים צבאיים). לבסוף, ההסכם לתיחום המים הכלכליים שנחתם בין טורקיה לבין ממשלת ההסכמה

אינה רק ביטוי להשפעה אזורית אלא גם חלק ממאמץ רחב יותר לבניית מערכת בינלאומית רב־קוטבית, שבה רוסיה אינה מבודדת.

מדינות המפרץ

הגברת המעורבות של מדינות המפרץ באפריקה מבטאת את שאיפתן לבסס מוקדי כוח והשפעה בזירה הגלובלית, תוך ניצול חלון ההזדמנויות שנפתח בעקבות הפחתה מסוימת במעורבות מצד ארצות הברית וסין. לצד שיתופי פעולה נקודתיים, התחרות המחריפה בין שלוש המדינות על השפעה באפריקה יוצרת גם חיכוכים – בין היתר בסודאן ובקרבן אפריקה – ומשקפת מאבק רחב על הגדרת הסדר האזורי החדש. מבחינת מדינות אפריקה עצמן, מדובר במגמה כפולה: הזדמנות להשקעות אדירות ולתשתיות מודרניות, אך גם סכנה לתלות כלכלית ולמעורבות פוליטית חיצונית שעלולה להחריף חיכוכים קיימים וליצור חדשים. עבור מדינות המפרץ אפריקה הופכת בהדרגה לזירה אסטרטגית – לביטחון, לכלכלתן ולמעמדן הגלובלי – ומספקת גם לישראל פתח לשיתופי פעולה אזוריים מול האתגרים שמציבה איראן.

מהלכי איראן באפריקה

בחודשים האחרונים מתרחבת הפעלתנות האיראנית באפריקה, ובעיקר הרצון של המשטר באיראן להרחיב את מכירות אמצעי הלחימה שברשותה למדינות רבות ביבשת, ולהשתמש במכירות אלו כדי להעמיק את דריסת הרגל הביטחונית של טהראן ביבשת. מגמה זו בולטת במיוחד באזור מזרח אפריקה, אולם ניתן לזהות את התגברות הפעלתנות האיראנית גם באזור הסאהל.

כך, באזור קרן אפריקה ומזרח היבשת ממשיכה טהראן להרחיב את קשריה עם סודאן ואריתריאה ומעבירה אמצעי לחימה, בדגש על כטב"מים, מרגמות וטילי נ"ט דרך אריתריאה, לחיזוק יכולותיו של צבא סודאן במסגרת מלחמת האזרחים במדינה נגד כוחות ההתערבות המהירה (RSF). זאת מתוך מדיניות מושכלת שמטרתה חידוש מערכת היחסים עם סודאן והסתייעות בדריסת הרגל המחודשת שלה במדינה זו לצרכיה השונים. במקביל פועלת טהראן באופן אינטנסיבי לחידוש קשריה הדיפלומטיים עם קהיר וג'יבוטי, מתוך ראייה שהעמקת הנוכחות האיראנית באזור הים אדום וקרן אפריקה תגביר את "המצור הכלכלי" על ישראל, תוביל לבנייתם של ערוצים להעברת אמצעי לחימה לחמאס ברצועת עזה ותאפשר נמלי עגינה לצי האיראני באזור חשוב זה.

אפריקה, שרבות מהן מתיימרות להיות/לייצג/להוביל את הדרום הגלובלי. כך גם האמירות על סין עצמה באפריקה, שהיא כאמור כוח נאו־אימפריאליסטי או קולוניאליסטי. עובדה זו מאפשרת מרחב פעולה לישראל, אם תשכיל לנצל אותו.

ההיבט הרוסי

בתוך עשור בלבד, בין השנים 2015 ל־2025 הצליחה רוסיה לבסס באפריקה מערכת השפעה רב־ממדית – רשת של קשרים, בריתות, עסקאות נשק ונוכחות צבאית רשמית למחצה. תחילתה של נוכחות זו הייתה במיזם פרטי למחצה שניהלה קבוצת שכירי החרב וגנר, אשר פעלה לפי אינטרסים של הקרמלין אך מחוץ למסגרת החוקית הרשמית של רוסיה. באותם ימים מוסקבה חיפשה דרך לעקוף את הסנקציות, לשמר את גישתה למשאבים טבעיים באפריקה ולהשיג אחיזה אסטרטגית באזורים שאינם בשליטת המערב. קבוצת וגנר סיפקה את הפתרון: שכירי חרב, תחמושת והשפעה בלי אחריות מדינתית גלויה. לאחר מותו של יבגני פריגוז'ין והתפרקות קבוצת וגנר קיבלו במוסקבה החלטה אסטרטגית: להפוך את הנוכחות הרוסית באפריקה ממבצע פרטי לא רשמי לזרוע ממלכתית, וכך נולד ה־Africa Corps – כוח צבאי־ביטחוני הפועל בתחומים רבים תחת משרד ההגנה הרוסי ובסיוע ה־GRU: הכשרה של אנשי צבא, אבטחת מתקני משאבים טבעיים, נפט, זהב, יהלומים, אורניום, אספקת מערכות נשק וציוד צבאי, אבטחת הדרג הבכיר (כולל נשיאים). באמצעות פעילות זו השיגה רוסיה דריסת רגל צבאית ואסטרטגית בלוב, מאל, ניז'ר, הרפובליקה המרכז־אפריקאית, בורקינה פאסו, סודאן, צ'אד וגינאה המשוונית.

לאחר הפלישה לאוקראינה בפברואר 2022 הפכה אפריקה לאחת הזירות החשובות ליצירת החזית האנטי־מערבית. מוסקבה מעוניינת להחליש נוכחות מערבית – צרפתית ואמריקאית – ביבשת, ולנוכח הסנקציות המוטלות עליה להבטיח גישה למשאבי טבע ולהשתמש בזירה האפריקאית כמרחב פעולה צבאי, מודיעיני ודיפלומטי. לשם כך מפעילה רוסיה גם מערכות השפעה ברשתות החברתיות וקמפיינים תודעתיים ותרבותיים, שמטרתם לעצב דעת קהל אוהדת לרוסיה ולהציג אותה כחלופה ל"מערב קולוניאליסטי". נכון לשנת 2025 ה־African Corps מבסס שינוי מבני במדיניות הרוסית באפריקה – ממדיניות של הכחשה ופעילות לא רשמית למעורבות מדינתית גלויה; ממודל של שכירי חרב ועסקים פרטיים למבנה כוח עם פיקוד, תקציב ולגיטימיות מדינית. כך יוצרת מוסקבה מערך גאו־אסטרטגי קבוע ביבשת. הנוכחות הרוסית באפריקה

ישראל חייבת להתייחס ליבשת אפריקה בכובד ראש. זהו שינוי מנטלי שמדינאים ישראלים והציבור הישראלי צריכים לעבור. ישראל צריכה להבין שלאפריקה יש מקום מרכזי בביטחון הלאומי הישראלי. לדוגמה, לא ייתכן כי רוב הישראלים שמעו על סומלילנד – אחד המקומות האסטרטגיים והפרויקטים הישראליים ביבשת – רק בשנה האחרונה ובהקשר של תוכניות "הגירה מרצון" מעזה. על מדינת ישראל לגבש אסטרטגיה מקיפה ליבשת, שבה יהיה לממשלה מקום מרכזי בהכוננת גופים אזרחיים וכלכליים. יש צורך למפות מרחבים מסוימים שבהם יש לישראל אינטרס לאומי: הים האדום בראש ובראשונה, אבל גם מקומות שבהם ישראל יכולה לרכוש חומרי גלם הכרחיים לתעשיות הביטחוניות שלה, בייחוד כהכנה למקרים של חרמות ואמברגו עתידיים מצד מדינות מערביות.

ישראל חייבת לעבוד בקואליציות ולהביא את היתרונות היחסיים שלה (ביטחוניים, טכנולוגיים). יש לא מעט מדינות ידידותיות לישראל שמגלות מעורבות ביבשת – איחוד האמירויות, הודו וכמובן ארצות הברית. יש לפעול כגוש אחד מתואם. אפריקה – בפרט אזור הסאהל, אבל גם מקומות כמו מוזמביק ומרכז היבשת – היא מוקד ראשי של טרור בעולם. ישראל יכולה לסייע בתחום זה וליצור בריתות חדשות. אף מדינה אחרת אינה מצליחה לסייע באופן אפקטיבי, ובתחום זה יש לישראל יתרון יחסי גדול. לישראל יש פתרונות טכנולוגיים מתקדמים שהיבשת צריכה במיוחד – כמו מים. ישראל יכולה גם להיות גשר בין היבשת לבין ממשלות כמו ארצות הברית, או תורמים וארגונים פרטיים.

ישראל צריכה לתעדף את המרחבים החשובים לה: ראשית – אזור מזרח אפריקה הוא החיוני ביותר, גם בגלל המעורבות האיראנית והקרבה לתימן; שנית – מקומות בעלי מחצבים אסטרטגיים במרכז ובמערב אפריקה; בעדיפות שלישית מדינות מרכזיות שיכולות לגרום נזק לישראל, כמו דרום אפריקה. מדיניות ישראלית מוצלחת אפשרית גם משום שמדינות אפריקאיות רבות עדיין רואות את ישראל בחיוב. במקומות כמו קניה וניגריה ישראל פופולרית מאוד, לכן יש פוטנציאל לבריתות עמוקות וארוכות שנים.

ישראל יכולה למצוא תחומים לשיתוף פעולה ביטחוני וכלכלי עם חלק ממדינות המפרץ בסוגיית אפריקה (דוגמת איחוד האמירויות, ערב הסעודית, בחריין). זאת בעיקר לאור העובדה שיש לה אינטרסים חופפים עימן, בדגש על המאבק בהשפעתה של איראן ובאסלאם הרדיקלי. עם זאת ישראל צריכה להיות מודעת לכך שהיא עלולה להיות חשופה לביקורת בינלאומית בשל עצם שיתוף הפעולה בינה לבין מדינות המפרץ בסוגיית

לצד זאת איראן שואפת להרחיב את קשריה עם מדינות צפון אפריקה, מלבד דרך תוניסיה ועד אלג'יריה, שמאפשרים לה לא רק גישה לים התיכון ולמצר גיברלטר אלא בעיקר להגביר את הלחץ הצבאי על מרוקו, הנחשבת בעיני ההנהגה האיראנית למעוז הפעילות הישראלי והאמריקאי ביבשת זו. זאת באמצעות הרחבת הסיוע הצבאי למורדי פוליטרי, הנאבקים נגד הנוכחות המרוקאית באזור הסהרה המערבית.

לצד פעלתנות זו בקרן אפריקה ובצפון אפריקה מבקשת איראן מנסה לנצל את הוואקום שנוצר בעקבות היחלשות הנוכחות הצרפתית באזור הסאהל, ובדומה לסין ורוסיה מנסה גם היא לקבל נתח כלכלי ומדיני באותן מדינות. דוגמה לכך היא ניז'ר, שלאיראן יש בה אינטרסים רבים דוגמת מחצבי אורניום, שאותו היא יכולה לקנות לשימוש בתוכנית הגרעין שלה.

זאת ועוד, איראן מרחיבה את קשריה הכלכליים עם מדינות שונות במזרח היבשת, ביניהן קניה, אוגנדה וזימבבואה, במטרה לנצל קשרים אלו להמחשת חוזקם של קשרי החוץ שלה ולהשתמש בהם כדי לעקוף את הסנקציות המוטלות על המשטר האיראני, על ידי העמקת הקשרים הכלכליים עם מדינות אלו.

לבסוף יש לציין את החשיבות הרבה שאיראן מייחסת ליחסיה עם דרום אפריקה, הנחשבת בעיניה לשותפה אסטרטגית במגוון רחב של תחומים – מדיניים, כלכליים וביטחוניים – ועל כן היא פועלת להרחבת יחסיה עם דרום אפריקה. זאת גם כדי להשתמש בהשפעתה של דרום אפריקה ביבשת כדי לפגוע במאמצים המדיניים של ישראל, בעיקר מול ארגון מדינות אפריקה, שנועד לחזק את מעמדה המדיני של ישראל באפריקה.

בהקשר ישיר לפעלתנות האיראנית חשוב להדגיש גם את הפעלתנות החות'ית ביבשת אפריקה. החות'ים אינם מהווים איום רק על המזרח התיכון, ומהלכיהם בקרן אפריקה, דוגמת תמיכתם בארגון אל-שבאב בסומליה לצד פעילותם הגוברת בסודאן ואריתריאה, מהווים גם הם איום גובר על האינטרסים הישראליים והמערביים באזור זה, ומצריכים בחינה רחבה של הבעיה החות'ית.

המלצות למדיניות ישראלית

הרחבת הפעלתנות האיראנית ברחבי אפריקה מעמידה בסכנה אינטרסים חשובים של ישראל ביבשת ומגבירה את האיום הצבאי והכלכלי על ישראל. על כן על ישראל לאתגר פעלתנות זו באמצעות בניית אסטרטגיה שמטרתה דחיקת איראן מאפריקה. למרות מגוון האתגרים הביטחוניים הניצבים בפני ישראל בימים אלה, עליה להתמקד בפעילותה של איראן באפריקה ולנסות לרתום מדינות נוספות במטרה לשנות מגמה זו.

אפריקה, משום שאלו ספגו בעבר ביקורת על אופי מעורבותן ביבשת זו.

דני (דניס) סיטרינוביץ' הוא חוקר בכיר בתוכנית 'איראן והציר השיעי' במכון למחקרי ביטחון לאומי. שירת 25 שנה במגוון תפקידי פיקוד ביחידות האיסוף והמחקר המובילות באמ"ן ובנספחות אמ"ן בשגרירות ישראל בווינה ובבוקרסטין. dannyc@inss.org.il